

**ПРОБЛЕМИ СВОБОДИ ВІРОСПОВІДАННЯ ТА ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В
ПОЛЕМІЧНОМУ ТВОРІ МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО “ВЕРИФІКАЦІЯ
НЕВИННОСТІ...”**

Коли заходить мова про творчу спадщину Мелетія Смотрицького (1575-1633/4), видатного українського полеміста початку ХУІІ ст., то переважно акцентується увага на такому його творі, як “Тренос...”, що побачив світ у 1610 р. Дійсно, вказаний твір – це видатна пам’ятка української полемічної літератури. “Тренос...” свого часу викликав значний резонанс. Інтерес до нього зберігався й в наступні часи. Він став хрестоматійним твором, який розглядається при вивченні давньої української літератури.

Однак цінність “Треносу...” передусім визначалася його художньо-літературними якостями. М.Смотрицький першу частину вказаного твору подав у вигляді скорбного плачу (голосіння) Матері-Церкви.

Подібний прийом, який полягав у використанні простонародних культурних набутків (фольклору), на той час виглядав не лише оригінально. З його допомогою М.Смотрицький зумів досить тонко зачепити “струни душ” українців та білорусів, викликати в них бурю емоцій. Власне, це значною мірою й зумовило популярність “Треносу...”

Прада, думки, ідеї, погляди, що викладалися в названому творі, важко назвати оригінальними. У цьому сенсі “Тренос...” не складає великої цінності.

Зате ідейною оригінальністю відзначаються твори М.Смотрицького, написані й видані ним у 20-их рр. ХУІІ ст., тоді коли він не лише набув великого життєвого досвіду, а й обіймав високе ієрархічне становище. На жаль, ці твори, на нашу думку, не є достатньо поціновані, й передусім такий твір як “Верифікація невинності...”

Щоб зрозуміти зміст та ідеї “Верифікації невинності...”, варто звернутися до подієвого контексту цього твору. Як відомо, у 1620 р. єрусалиський патріарх Феофан, перебуваючи в Україні під захистом козаків гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, висвятив ієрархів для православної церкви України та Білорусії. Цей акт в умовах утвердження унії давав змогу зберегти православ’я на вказаних теренах. Серед висвячених Феофаном ієрархів був також М.Смотрицький, який став архиєпископом Полоцьким.

З точки зору законодавства Речі Посполитої, такий акт не був законним, оскільки його здійснили без згоди короля. Тому православним потрібно було з допомогою різних аргументів доводити свою невинність. До речі, назву твору “Верифікація невинності...” можна переказати як “Виправдання невинності”.

Історія появи цього твору така. На початку 1621 р. почалися репресії проти віленських братчиків. Їх звинувачували в тому, що вони визнали незаконно посвяченого М.Смотрицького своїм архиєпископом, ходили на його богослужіння й проповіді, збирали для нього кошти на придбання єпископських шат, врешті – переховували в своєму монастирі. Братчиків арештовували, виключали з цехів, позбавляли посад у магістраті. На пасху 1621 р. чимало шанованих віленських міщан знаходилося в ув’язненні. Ймовірно, представники влади розраховували, що під тиском репресій православні міщани Вільно відмовляться від свого пастиря й проженуть його. Але ці розрахунки не справилися. Віленські міщани трималися стійко.

За таких умов М.Смотрицький, відчуючи свою моральну відповідальність перед віленськими православними міщанами, береться за перо письменника-полеміста. На великодній четвер, буквально за кілька днів після судового прослуховування віленських братчиків, він закінчує написання польською мовою твір “Верифікація невинності...” [Див.: *Кралюк П.М. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького. – К.: Український Центр духовної культури, 1997. – С.114*].

Вказаний твір вийшов від імені ченців Віленського Святодухівського монастиря,

* Аспірант Волинського державного педуніверситету ім.Л.Українки.

опікунами якого виступали братчики. Конкретний автор не вказувався. Та багато хто вважав, що “Верифікація невинності...” була написана М.Смотрицьким. Останній проти цього не заперечував і навіть пізніше, уже будучи прихильником унії, підтвердив своє авторство цього твору.

“Верифікація невинності...” була опублікована двічі. Перше видання датоване 5 квітнем 1621 р., друге – 16 червнем того самого року. Правда, ці дати не свідчать, що вказані видання з’явилися саме в ці дні. Скоріше це дати завершення написання зазначених творів. Ймовірно, перше видання з’явилося десь у травні, а друге – в липні.

У той період, коли написані твори не часто доходили до друку, поява двох видань одного трактату протягом року було явищем незвичним. Це, принаймні, свідчило про важливість та актуальність цього твору.

І це дійсно так. Саме “Верифікація невинності...” поклала початок новому витку полеміки, який розгорнувся в 20-х рр. ХУІІ ст. між православними, з одного боку, та католиками й уніатами, з іншого.

Основне завдання твору полягало в тому, щоб виправдати акт Феофанового свячення, показати його політичну і навіть юридичну законність. При цьому автор аж ніяк не міг обійти питання свободи віровизнання, а також етнічні проблеми.

М.Смотрицький використав широкий спектр документів – листи короля Сігізмунда ІІІ Вази, коронного канцлера Станіслава Жолкевського, інших впливових осіб, рішення судів, державні акти тощо. М.Грушевський, до речі, дуже високо оцінив документальну частину “Верифікації невинності...” [Грушевський М. *Історія української літератури*. – К.: АТ „Обереги”, 1995. – С.244]. Взагалі варто зазначити, що вказаний твір один із небагатьох творів української полемічної літератури, де фактично не розглядаються богословські питання, а основна увага була зосереджена на питаннях церковно-політичного й соціального характеру.

Автор “Верифікації невинності...” намагався показати, що відступ колишніх православних ієрархів від Константинопольського Патріархату є актом протизаконним, а тому король не повинен надавати уніатам “хліби духовні”, власне єпископські кафедри із відповідними бенефіціями. Навпаки ж, ті єпископи, які визнають своє підпорядкування Константинопольському патріарху, мають право займати відповідні кафедри. Ними й були ієрархи Феофанового свячення.

М.Смотрицький у даному випадку виступає загалом як традиціоналіст, керуючись середньовічними стереотипами. Він вважає, що кожен народ сповідує якусь “свою” релігію. Нав’язування ж йому іншої віри (та ще й з допомогою сили) суперечить природним правам та свободам. “Воістину, - читаємо у “Верифікації невинності...”, - немає під сонцем такого народу, який хочуть бачити наш народ руський відступниками від віри, щоб він у вірі був невільником. Те, в чому чоловік розумний мав би найвільнішим бути, в тому вони нас поневоляють хочуть. Не так віриш, як наказує митрополит-відступник, то ти бунтівник, призвідця неспокою посполитого, ображаєш маєстат його королівської милості, зрадник вітчизни, хоч би ти і найскромнішим, найвірнішим і найчемнішим був. А поклонись ксьонзу Рутському – тоді не зрадник.” [Smotrzykij M. *Verificatio niewinności... - Wilno, 1621. – S.25*].

Як бачимо, М.Смотрицький вважає, що розумний чоловік найвільнішим повинен бути саме в питаннях віри. Однак схоже, що для нього ця свобода не стільки індивідуальна, скільки колективна. Вона стосується всього народу загалом, який має право зберігати ту віру, яку він традиційно сповідує.

Тому не дивно, що полеміст чимало уваги приділяє питанням переслідування православних. При цьому звертає увагу на трагічні події в місті Вільно весною 1621 р. У “Верифікації невинності...” він малює вражаючу сцену плачу покривдженого православного люду: “Плачемо, стиснуті гіркотою від братів-відступників, що відняли від нас чистоту нашу, вивернули серце наше, і ми, наповнені гіркотою, зітхаємо й нема кому нас потішити... Часті наші зітхання, а серце наше в жалобі, бо запалилися відступники наші як вогонь, що палає і пожирає” [Ibid. – S. 49].

Правда, в даному випадку полеміст робить акцент не на правових питаннях, а на питаннях етичних і політичних. Зокрема, дає зрозуміти, що переслідування

православних можуть стати прологом для великих кривавих конфліктів. Тут М.Смотрицький не був оригінальним. Ще свого часу проправославний полеміст Христофор Філалет у своєму “Апокрисисі...” намагався переконати читачів, що введення унії може призвести до громадянської війни на руських (власне українських та білоруських) землях.

Водночас М.Смотрицький акцентує увагу на моральній стороні цього питання. Він дає зрозуміти, що люди, які відступилися від віри, є людьми аморальними. Для них не є цінностями совість, честь, батьківщина.

Водночас ті люди, які твердо тримаються віри предків, є патріотами своєї землі й будуть до кінця захищати свій рідний край. Автор “Верифікації невинності...” називає імена шанованих віленських православних міщан, що зазнали репресій. При цьому дає зрозуміти, що це не робить честі віленським урядовцям. “О біда тому місту, - пише М.Смотрицький, - де так живуть люди, що добрі від злих, а злі від добрих не відрізняються. Біда місту, де спокійних не люблять, але люблять бунтівників...” [Ibid. – S. 52].

Не дивно, що у цьому контексті засуджувалася діяльність уніатів. Вони ніби занепастили церкву, поробили з православних храмів костели, корчми і навіть мусульманські мечеті. М.Смотрицький вважав унію причиною деградації православного духовенства, занепаду “слов”янської” й “руської” мов. При цьому він засуджує уніатів не лише як релігійних зрадників, а і як зрадників свого народу. Вони, хоча й іменують себе русинами, але, прийнявши унію, стали запеклими ворогами православних русинів, роблять, щоб “у Русі не було Русі” /8/.

У даному випадку важливо вказати, що, власне, М.Смотрицький розумів під етнонімом “Русь”. Для нього це були сучасні українські, білоруські й навіть частково литовські землі, на яких у той час здебільшого проживало православне населення і які входили до складу Речі Посполитої. Саме на ці землі поширювала свою духовну владу Київська православна митрополія.

У той час в культурно-етнічному плані не було якихось помітних відмінностей між землями, які традиційно йменувалися руськими. Тут домінувала одна церква, на елітарному рівні функціонувала одна літературна “руська” мова, приблизно однаковою була лектура освічених людей. Тому не дивно, що діячі тогочасної “руської” культури без якихось проблем могли працювати і на українських, і на білоруських землях.

Зокрема, до таких діячів належав М.Смотрицький. Як відомо, він виріс і сформувався в Україні. Однак у молоді роки опинився на білоруських землях. А останні роки свого життя знову провів в Україні, де й був похований. При цьому для нього не мало принципового значення, де жити й працювати – в Україні чи Білорусі.

Для М.Смотрицького, як і для багатьох його сучасників, “руська” етнічна ідентифікація ототожнювалася з православною конфесійною ідентифікацією. Русин на теренах України й Білорусії обов’язково мусив бути православним, так як і православний мусив тут бути русином.

Проте бурхливі події кінця ХУІ – початку ХУІІІ ст. змусили по-новому глянути на правомірність ототожнення конфесійної та етнічної ідентифікації. До таких подій передусім варто віднести поширення серед шляхти Речі Посполитої різноманітних течій протестантизму, експансію на українські й білоруські землі католицизму. В результаті цього частина православних українських та білоруських шляхтичів покинули своє віровизнання. Однак це ще не означало, що вони перестали вважати себе русинами. Можна навести числені приклади того, що чимало протестантів та католиків, які проживали в Україні чи Білорусії, ідентифікували себе русинами. Показовою в цьому плані може бути фігура київського католицького єпископа Юзефа Верещинського, який цілком свідомо й відкрито декларував свій руський патріотизм. П.Кралюк навіть вважає, що серед католиків та протестантів у той час в Україні існувала своя специфічна українська національна свідомість, яка, щоправда, відрізнялася від національної свідомості православних.

Ще більше непорозумінь щодо етнічно-конфесійної ідентифікації внесла Берестейська церковна унія 1596 р. Вона призвела до того, що серед вірних “грецького

обряду”, який загалом домінував на “Русі”, з’явилися уніати й православні традиціоналісти. При чому і одні, й другі були руськими.

Така непроста ситуація вимагала пояснень й теоретичного осмислення. Це спробував зробити М.Смотрицький у другому виданні “Верифікації невиності...”

Вказане видання було присвячене чотирьом високопоставленим панам-уніатам – Яну Скумину-Тишкевичу, писарю Великого князівства Литовського; Адаму Хрептовичу, старості Брацлавському; Миколі Тризні, підкормію Слонимському; і Юрію (Єжи) Мелешку, хоронжому Слонимському. У передмові, звертаючись до цих панів, М.Смотрицький говорить, що і православні, й уніати – “брати, яких одна вітчизна, одна і та ж руська кров і церква одна породила” [*Ibid.* – S.1].

Етнічну єдність М.Смотрицький починає осмислювати не в контексті конфесійної приналежності, а як єдність на основі “крові”, власне спільності походження. “...не вироджується зі своєї крові той, хто міняє віру, - читаємо у “Верифікації невиності...”. – Хто з руського народу римську віру приймає, не стає ж одразу іспанцем чи італійцем, а по старому залишається шляхетним русином. Отже, не віра русина русином, поляка поляком, литвина литвином робить, а уродження й кров руська, польська, литовська” [*Ibid.* – S.60].

Можливо, ми до кінця не усвідомлюємо оригінальності такого осмислення у той час. М.Смотрицький вважав, що в межах одного етносу (нації) можуть існувати представники різних віровизнань. І такий стан загалом є прийнятним, хоча, можливо, й не дуже бажаним. Відповідно тут виникало питання, що представникам цих різних віросповідань необхідно забезпечити свободу совісті. Хай до такого висновку в чітко вираженій формі й не прийшов М.Смотрицький, але до цього його штовхала як логіка міркувань, так і логіка життя.

Показово, що в кінці свого життя М.Смотрицький намагався знайти порозуміння між уніатами й православними в межах “руського” суспільства. На жаль, його ідеї, як і його діяльність, далеко не завжди сприймалися адекватно. Він був відкинутий православними. Фактично помер ізгоєм, ставши прихильником унії. Руське суспільство виявилось не готовим сприйняти ідею мирного співжиття представників різних конфесій.

Н.Недзельська* (Херсон, Україна) ЖІНОЧЕ НАЧАЛО В СУСПІЛЬНИХ І РЕЛІГІЙНИХ ПРОЦЕСАХ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Історія України позначена особливим впливом жіночого начала на процеси релігійного, духовного, суспільного життя, що не спостерігається ні в західних, ні у східних сусідів. Причину такого стану речей можна пояснити тим, що нація формувалась на базі декількох чинників:

- першу групу факторів, що вплинули на роль жінки, складають до- індоєвропейські, індоєвропейські, праслов’янські, балканські, іранські та алтайські чинники;
- другу групу складають античні (грецькі та римські), германські, візантійські, західноєвропейські впливи;
- третю - географічний чинник (природа, клімат, міграційні рухи та ін.);
- четверту - економічні умови становлення та існування народу.

Що стосується першого чинника, то виразніше всього це можна прослідкувати через фольклор та міфологічні уявлення давніх слов’ян, в яких підкреслюється жіноча основа українських етнокультурних символів. Навіть Україна найчастіше виступає під цим символом: “Україна-мати”, “Ненька-Україна”, що виражає характер патріотизму як відданості дітей матері. Одначе, в жіночій міфологічній символіці слов’ян є свої особливості. М.Костомаров робить особливий акцент на поклонінні слов’ян воді як

* Доцент Херсонського педуніверситету.